

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק ב

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

	תעודה א
חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה ב
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ג
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ד
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ו
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ז
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ח
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ט
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה יא
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יב
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יג
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יד
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה טו
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טז-יז
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה יח
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יט
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה כ
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כא-כב
מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כג
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כד
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כו
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כז
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כח
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כט
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה ל
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה לא
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-135/136 לספ'). צד ימין: ארבעת (?) המינים והכתובת "לחרות ירושלם". צד שמאל: תיאור סכימטי של חזית המקדש והשם "שמעון".

מקור: Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליניר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- 579 אברהם (אבי) ששון
הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- 603 זאב ספראי
כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
- 729 דבורה דימנט
רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- 757 כנה ורמן
אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- 799 נועם מזרחי
'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
העברית בימי הבית השני
- 855 יונתן אדלר
מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
מחקר חדש
- 873 אשבל רצון
גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

Nihil Obstat Imprimatur

חכמי התלמוד והאוונגליונים של היהודים הנוצרים – עיונים חדשים

דן יפה

במאמר הנוכחי נציע העמקה ועיון מחודש בשאלות הסובכות את המונח 'אוונגליון' בקורפוס התלמודי. לאחר התבוננות במקורות הספרותיים של הנצרות הקדומה ושל ספרות חז"ל ודיון פילולוגי וספרותי, נטען שהמונח הזה הוא טרנסליטרציה של המילה היוונית הידועה *εὐαγγέλιον*, ונתחקה אחר ההשלכות ההיסטוריות של שימושו בתלמוד, כדי להבין טוב יותר את המאבק של החכמים נגד היהודים הנוצרים.

משמעות המונח *εὐαγγέλιον* במקורות הנוצריים

האזכורים המוקדמים ביותר של המונח *εὐαγγέλιον* מופיעים באיגרותיו של פאולוס. נראה כי השימוש במונח זה נושא אופי טכני ומשמש להבניית המסר (הקדם-) נוצרי ובייחוד לעיצוב הכרזת האמונה הנוצרית. יש לשער כי מקורותיו של המונח נעוצים בפעילות של פאולוס.¹ חשוב לציין כי אין למצוא מונח זה בספרי הבשורה על פי לוקאס ולא על פי יוחנן, ועם זאת נראה כי אזכורו בספרות היוונית-הרומית כמשמעות של 'דיעה חדשה' או 'בשורה טובה' השפיע על ספרי הבשורה על פי מתי, על פי מרקוס וכן על ספר מעשי השליחים. זאת ועוד, בטקסטים אלה נפרשת משמעותו על פני השילוש: הכרזה, הטפה והבנה.² יש לציין גם כי אפשר למצוא

* ברצוני להודות לעמיתתי ד"ר סטפני בינדר על קריאת מאמר זה ועל הצעותיה המחכימות. מיותר לציין את אחריותי לכתוב במאמר.

1 למונח זה באגרות פאולוס ראו W. H. Kelber, *The Oral and the Written Gospel. The Hermeneutics of Speaking and Writing in the Synoptic Tradition, Mark, Paul, and Q*, Indianapolis 1997, pp. 140–183

2 להכרזה ראו מתי ד, 23; ט, 35; כד, 14; כו, 23. מרקוס א, 14; יג, 10; יד, 9; טז, 5. איגרת אל הגלטים ב, 2. איגרת אל הקולוסים א, 23. הראשונה אל התסלניקים ב, 9. להטפה ראו איגרת אל הגלטים א, 11. הראשונה אל הקורינתים ט, 8; טו, 1. השנייה אל הקורינתים יא, 7. התגלות יד, 6. להבנה ראו מעשה השליחים טו, 17; איגרת אל האפסים א, 13.

את המונח εὐαγγέλιον בביטויים: 'אוונגליון של האל', 'אוונגליון של כריסטוס', 'אוונגליון של הארון' וגם 'אוונגליון של המלכות'.³

מן הראוי לציין כי גם הספרות האפוסטולית משתמשת במונח זה לעיתים קרובות, אם כי קשה לקבוע שהיא מתייחסת במונח זה לספרי הבשורה בצורתם הסופית המוכרת לנו היום. סביר יותר כי השימוש במונח קשור למשמעותו הפאולנית ומבטא את המיידיות והדינמיות שבהכרזה על פה של המסר הנוצרי. לפי קו מחשבה זה מעריך רוברט גונדרי כי הספרות האפוסטולית אומנם משתמשת בספרים שהפכו להיות קנוניים, אך היא לא השתמשה במונח εὐαγγέλιον כדי להגדירם.⁴ דהיינו, הספרות האפוסטולית מן המאה השנייה לא השתמשה אז במונח הזה במובן המקובל של אוונגליון. הלמוט קואסטר מחזק את הגישה הזאת ומניח כי אחדים מן המחברים קיבצו את החומרים הקשורים לספרי הבשורה מתוך מסמכים כתובים, אך אין זה אומר כי הם קראו למסמכים אלה בשם εὐαγγέλιον במשמעות קורפוס ספרי הבשורה.⁵

נראה כי הפעם הראשונה שבה הופיע המונח εὐαγγέλιον לשם הגדרת טקסט כתוב הייתה בכתביו של יוסטינוס מרטיר. למעשה, אף שתחת הכותרת 'דברים שיש לזכור' או פשוט 'הזיכרון של דברים מסוימים' מדבר יוסטינוס על חייו ועל משנתו של ישו, נוסף שהוא משתמש במונח זה פעמים אחדות.⁶ אלא שלא קל להחליט בדיוק לאיזה סוג של מסמך מתייחס יוסטינוס.⁷ ישנם חוקרים שהניחו כי יוסטינוס

- 3 'אוונגליון האלוהים' ראו מרקוס א, 1; טו, 16. הראשונה אל התסלונים ב, 2; ה, 9. איגרת פטרוס הראשונה ד, 17. הראשונה אל טימותיאוס א, 11. 'אוונגליון של כריסטוס' ראו איגרת אל הרומאים טו, 19. הראשונה אל הקורנתים ט, 12. השנייה אל הקורנתים ב, 12; ט, 13; י, 14. איגרת אל הגלטים א, 17. אל פילימון א, 27. הראשונה אל התסלונים ג, 2. ובצורה אחרת – מרקוס א, 1. איגרת אל הרומאים א, 9. השנייה אל התסלונים א, 8. השנייה אל הקורנתים ד, 4. 'אוונגליון של ארוננו' ראו דיכד טו, 4 (W. Rordorf and A. Tuilier [eds.], *La Didaché. La doctrine des douze apôtres, Sources Chrétiennes* 248bis, Paris 1978, p. 195). 'אוונגליון המלכות' ראו מת ד, 23; ט, 35; כד, 14.
- 4 R. H. Gundry, 'EUAGGELION: How Soon a Book?', *Journal of Biblical Literature* 115 (1996), pp. 321–325.
- 5 קואסטר, בשורות, עמ' 15, 17–18, 22–23.
- 6 Justin de Naplouse, *Dialogue avec le juif Tryphon*, 10, 2; 100, 1 (trad. G. למשל Archambault; L. Pautigny, p. 113; 255). בובישון, יוסטינוס, I, 209. בקטע הראשון יוסטינוס שם את המונח הזה כפיו של טריפון היהודי, הדן בכבוד בציוויים של 'מה שקוראים האוונגליון' (ἐν τῷ λεγομένῳ εὐαγγελίῳ), ואילו בקטע השני משמש מונח זה כהקדמה לאמירה של ישו. נציין כי כך גם באיגרת השנייה של קלמנט, ח, 5. אפולוגיה א, 15–17.
- 7 יוסטינוס משתמש בלשון רבים εὐαγγέλια באפולוגיה א, טו, 3. עם זאת אפשר כי במקרה זה מדובר במסמך מסוים. לעניין זה ראו O. Piper, 'The Nature of the Gospel according to

נמנע במתכוון מן השימוש במונח *εὐαγγέλιον*, אף שהשימוש בו הלך והתפשט במהלך המאה השנייה, כנראה בגלל העובדה שבתקופה זו שימש המונח לציון טקסטים יחידים ולא לקורפוס שלם,⁸ וקרוב לוודאי בגלל המאבק שהלך והתפתח נגד מרקיון.⁹ לעניין זה יש להדגיש כי מרקיון היה כנראה הראשון שהשתמש במונח *εὐαγγέλιον* כציון לספר,¹⁰ אולי בגלל פרשנות מוטעית לניסוח הפאולני 'בשורה שלי' (אל הרומיים ב, 16), שייחסה למונח משמעות של מסמך ספציפי.¹¹ וכך, בעזרת התיקונים שהוכנסו בספר הבשורה על פי לוקס, ששימשו בעיקר להסרת היסודות הבולטים של היהדות, טענו מרקיון ותלמידיו כי בידיהם ספר בשורה 'אוטנטי'.¹² בתקופה זו עצמה השתמש גם אירנאוס (איש לוגרונום) במונח *εὐαγγέλιον*. לא כל כך קל להגדיר מה אופי השימוש במונח זה בחיבור 'נגד הכפירות'. למעשה אפשר במידה שווה לראות בו התייחסות לקורפוס שקיים בעל פה או בכתב. עם זאת חשוב להדגיש כי בספרו נגד הכפירות אירנאוס הוא הראשון שהגדיר את ארבעת ספרי הבשורה כ-*εὐαγγέλιον*.¹³ יש גם מי שראה באזכור זה את ההוכחה למעבר ממסורת על פה אל מסורת כתובה. השימוש במונח זה יכול להצביע על תחילת התהליך ההדרגתי של עריכתו של האוונגליון.¹⁴ אחרים הרחיקו לכת יותר והעריכו כי ציון ארבעת ספרי הבשורות שימש את אירנאוס לתיאור האוונגליון,

.Justin Martyr', *Journal of Religion* 41 (1961), pp. 155–168 (esp. pp. 155, 162–163)
לפי בובישון, יוסטינוס, II, עמ' 607 הערה 6, מונח זה אינו מציין את 'מקורות ההיסטוריה של הצלוב' אלא את 'בשורת האדון' המוזכרת בדרכה ח, 2; טו, 4; המונח הבסיסי כלל הוראות מעשיות שמטרתן הייתה לקבוע את התנהגות היחידים והקהילות בניסיונות.

C. H. Cosgrove, 'Justin Martyr and the Emerging Christian Canon: Observations on the Purpose and Destination of the *Dialogue with Trypho*', *Vigiliae Christianae* 36 (1982), pp. 209–232 (esp. pp. 221–223)

קואסטר, בשורות, עמ' 225.

H. Koester, *Synoptische Überlieferungen bei den "נ"ל* וכן הנ"ל 1–43; idem, 'From the Kerygma-Gospel to Written Gospels', *New Testament Studies* 35 (1989), pp. 361–381

O. Cullmann, *The* ;156–153 עמ' 37–35; קמפנהאוזן, התהוות, עמ' 156–153, p. 48
Early Church, London 1956,

B. Metzger, *The Canon of the New Testament*, Oxford 1987, p. 92

אירנאוס, נגד הכפירות, ג, 11, 8, עמ' 314–315.

R. Heard, 'The *Ἀπομνημονεύματα* in Papias, Justin, and Ireneaus', *New Testament Studies* 1 (1954) pp. 122–129 (esp. p. 129)

אירנאוס הוא התפנית מתקופה עתיקה של אמונה במסורת, לעבר עידן חדש של סטנדרטיזציה מכוונת של הקנון'. גישה זו נוקט גם L. M. McDonald, *The Formation of the Christian*

Biblical Canon, Peabody 1996, pp. 164–165

והם מסיקים מכך כי טקסטים אלה התקבלו כקנון נוצרי כבר מתקופה זו. ואם כך, מאז השנים 170–180 מדובר בקיומו של קודקס תקני שעליו מבוסס הקנון הכולל את ארבעת ספרי הבשורה.¹⁵ אם זה המצב, הרי לפנינו העדות הנוצרית הראשונה לשימוש במונח *εὐαγγέλιον* לציון הקנון של ארבעת ספרי הבשורה.¹⁶

Εὐαγγέλιον/אוונגליון בספרות חז"ל

שאלת יחסי החכמים לספרי היהודים־הנוצרים היא רחבה ומורכבת, ואי אפשר להפריד אותה מן ההקשר ההיסטורי הרחב יותר של היחסים בין החכמים לבין היהודים־הנוצרים. יש לבחון אפוא שאלה זו במסגרת המחלוקות הנוגעות ב'הפרדות הרכים' (*The Parting of the Ways*). ואומנם, אם נבין תחילה את עמדות החכמים ביחס לכתבים אלה, אזי תתחדר גם הבנתנו את הקווים המבחינים בין שני הזרמים.¹⁷ באחד ממחקריו היטיב יהושע שוורץ להבחין כיצד העובדה שהנצרות אימצה את צורת הקודקס למסירת הכתבים כתחליף למגילה הקלה עד מאוד על הפצת

15 T. C. Skeat, 'Irenaeus and the Four-Gospel Canon', *Novum Testamentum* 34 (1992), pp. 194–199 (esp. pp. 198–199) סטנטון, לעומת זה, מתגלה כזהיר יותר בביתוחיו. ראו

G. Stanton, 'The Fourfold Gospel', *New Testament Studies* 43 (1997), pp. 317–346 (esp. p. 340)

16 A. Yoshiko Reed, 'EUAGGELION: Orality, Textuality, and the Christian Truth in Irenaeus' *Adversus Haereses*', *Vigiliae Christianae* 56 (2002), pp. 11–46. עוסק בחקר השימושים השונים של המונח *εὐαγγέλιον* בספר נגד הכפירות של ארינאוס. מוצע שם שמונח זה אינו מציין בהכרח את הקנון של ארבעת ספרי הבשורה אלא הוא תוספת משלימה של מסורת שבעל פה שכבר הייתה קיימת.

17 הביבליוגרפיה רחבת ידיים. אסתפק כאן בציון חלק מן העבודות שהתפרסמו בשנים האחרונות בלבד: בויאריין, גבולות; שרמר, אחים; וכן A. Yoshiko Reed and A. H. Becker (eds.), *The Ways that Never Parted*, Tübingen 2003; Y. Y. Teppler, *Birkat ha-Minim: Jews and Christians in Conflict in the Ancient World*, Tübingen 2007; M. Jackson-McCabe (ed.), *Jewish Christianity Reconsidered*, Minneapolis 2007; O. Skarsaune and R. Hvalvik (ed.), *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*, Peabody 2007; D. Boyarin, 'Rethinking Jewish Christianity: an Argument for Dismantling a Dubious Category (to which is Appended a Correction of my 'Border Lines')', *Jewish Quarterly Review* 99 (2009), pp. 7–36; J. Carleton Paget, *Jews, Christians and Jewish Christians in Antiquity*, Tübingen 2010; E. K. Broadhead, *Jewish Ways of Following Jesus: Redrawing the Religious Map of Antiquity*, Tübingen 2010; J. Burns, *The Christian Schism in Jewish History and Jewish Memory*, Cambridge 2016; A. Yoshiko Reed, *Jewish-Christianity: שנתפרסם לאחרונה: and the History of Judaism. Collected Essays*, Tübingen 2018 (esp. pp. 143–174)

הדוקטרינה הנוצרית. שוורץ טען עוד כי חכמי התלמוד לא תפסו את הפוטנציאל הטמון במהפכת הקודקס והעדיפו לנקוט מדיניות הגנתית שהייתה לא הולמת ולא יעילה.¹⁸ בהסתמך על הנתונים המופיעים בחיבורו של שוורץ נוכל להרחיב את אופק הדיון בשימוש במילה אוונגליון. נשים לב במיוחד לאמצעים שבהם לחמו התנאים נגד ספרי היהודים-הנוצרים.¹⁹ אמירת המפתח המבטאת גישה זו מצויה במקור הבא מתוך תוספתא, שבת יג, ה (על פי כתב יד ערפורט):

הגיליונים וספרי מינין אין מצילין אותן אלא נשרפין הן במקומן הן ואזכרותיהם ר' יוסי הגלילי אומ' בחול קורא את האזכרות וגונז ושורף את השאר אמ' ר' טרפון אקפח את בניי שאם יבואו לידי שאני שורפן הן ואזכרותיהן שאילו הרודף רודף אחריי נכנסתי לבית עבודה זרה ואיני נכנס לבתיהן שעובדי עבודה זרה אין מכירין אותו וכופרין בו והללו מכירין אותו וכופרין בו ועליהם הכתוב אומ' ואחר הדלת והמזוזה שמת זכרונך אמ' ר' ישמעאל ומה אם לעשות שלום בין איש לאשתו אמ' המקום שמי שנכתב בקדושה ימחה על המים ספרי מינין שמטילין איבה וקנאה ותחרות בין ישראל לאביהם שבשמים על אחת כמה וכמה שישרפו הן ואזכרותיהם ועליהם הכת' אומ' הלא משנאיך י"י אשנא ומתקוממין אתקוטט תכלית שנאה שנאתים לאו' היו לו וכשם שאין מצילין אותן מפני הדליקה כך אין מצילין אותן לא מפני המפללות ולא מפני המים ולא מכל דבר המאבדו.²⁰

ההקשר של התוספתא הוא הדיון במשנה, שבת טז, א-ד בעניין שמירה על כתבי קודש מפני דליקה בשבת. למותר לציין כי בתקופה העתיקה ספרים וספריות היו

18 שוורץ, הספר, עמ' 5-16; ראו גם G. G. Stroumsa, 'Early Christianity – A Religion of the Book?', M. Finkelberg, G. G. Stroumsa (eds.), *Homer, the Bible, and Beyond: Literary and Religious Canons in the Ancient World*, Leiden 2003, pp. 153–173

19 ניסיתי להאיר היבטים אחרים של השאלה הזאת במחקרים קודמים: יפה, יהדות, עמ' 237-312; הנ"ל, התלמוד, עמ' 83-103; וכן D. Jaffé, 'Existe-t-il une littérature censurée par les Sages du Talmud? Essai d'analyse de la formule talmudique "Livres extérieurs" (Sefarim Hitsonim)', *Revue biblique* 115 (2008), pp. 105–123; idem, 'Index Librorum Prohibitorum: The Tannaim and Jewish Christian Books. Philological and Historical Perspectives', *Early Christianity* 8 (2017), pp. 447–457. מאמר זה הוא מעין השלמה לגיתוח ראשוני במאמרי.

20 תוספתא, שבת יג, ה. ראו גם את המקבילות בירושלמי, שבת טז, א (טו ע"ג), בבבלי, שבת קטו ע"ב, ספרי לברבר טז (מהדורת הורוביץ, עמ' 21).

עלולים להיפגע קשות בשׁפּוּת. לפי המשנה, במקרה של שׁרפה מותר לחלל שבת כדי להציל מן האש כתבי קודש או תפילין. לאור הדברים דנים החכמים גם בשאלה מהי כמות המזון שמותר להציל לצורך ארוחות השבת או להזנת בהמות. לבסוף הם דנים בשאלה אלו בגדים מותר לחלץ מן הלהבות.

הדיון בתוספתא, שבת יג, א-ג מתמקד לא רק בשאלה מה מותר להציל בשבת אלא גם עוסק בהרחבה בסוגיה של כתבי הקודש. יש הלכות לגבי מה מותר לקרוא בציבור בשבת ומה אסור, והשאלה הנדונה היא אם יש לגנוז ספרים שאינם בשימוש. כך לדוגמה, בשבת אפשר להציל מן האש כתבים מתורגמים מן המקרא ולגנוז אותם ('מצילין אותן וגונזין אותן').²¹

נקודה ראויה לציון עולה כבר בתחילת הקטע המצוטט לעיל מתוך תוספתא, שבת יג, ה. הפסיקה הראשונה, המובאת בעילום שם מחברה, קובעת כי אין להציל מדלֵקָה בשבת את הגיליונים ואת ספרי המינים ('הגיליונים וספרי המינים אין מצילין אותן מפני הדליקה אלא נשרפין במקומן הן ואזכרותיהן'). מעצם הצורך לפסוק הלכה בנדרון משתמע כי התשובה אינה מובנת מאליה ודורשת דיון. במילים אחרות, במסגרת עריכת הקטע הזה מבקשים החכמים לקבוע הלכה לגבי הגיליונים וספרי המינים; וכמובן, אפשר כי מה שנהוג בפועל אינו מתיישב עם רצונם של העורכים, וייתכן אפילו כי הוא עומד בסתירה לו. מקביעת ההלכה בצורה מוסמכת עולה האפשרות כי ההלכה אינה ידועה מספיק או שאינה מיושמת.

נראה שכדי להבין היטב את ההקשר ההיסטורי יש להבהיר את המונח גיליונים.²²

21 להצגה סינופטית וטקסטואלית של קטעים אלה ראו ר' שושני, 'עריכה ומבנה סימטרי בשבת פט"ז משניות א-ה ובתוספתא שבת פי"ג הלכות א-ה', נטועים יח (תשע"ג), עמ' 125-142; ש"י פרידמן, לתורתם של תנאים, ירושלים תשע"ג, עמ' 81-108.

22 מדוע מופיעה הלכה זו רק בתוספתא ולא במשנה? קשה להכריע בשאלה זו. כדאי אולי לציין את השאלות הרבות בכל הנוגע לקשרים הכרונולוגיים והטקסטואליים בין שני הקורפוסים. אפשר לראות את המשנה כמעין דגם אידיאלי, ואילו את התוספתא כתוספת נספחת. התוספתא יכולה לייצג התמודדות עם המציאות הקיימת, ואילו המשנה מציעה דעה תאורטית יותר, ולכן גם אוטופית יותר. אף על פי כן, המציאות ההיסטורית שעליה מעידים שני הקורפוסים אינה בהכרח ברורה. יש לעיין על כך בתובנות שפיתח שמא יהודה פרידמן (תוספתא עתיקתא, פסח ראשון: מקבילות המשנה והתוספתא ופירושן בצירוף מבוא, רמת גן תשס"ג, עמ' 10-11), ולפיהן התוספתא מציעה וריאציות על התוכן של המשנה שעליה היא מעירה ואתה היא מרחיבה. ועוד, כי התוספתא מעבירה תוכן עצמאי החסר במשנה אך קשור לנושא ההלכתי או האגדי המצוי במשנה. התוכן המילולי של התוספתא מקביל לזה של המשנה, למעט שינויים לקסיקליים או לשוניים אחדים. ראו גם B. Cohen, *Mishnah and Tosefta*, Shabbat, New York 1935; A. Goldberg, 'The Tosefta – Companion to the Mishnah', S. Safrai (ed.), *The Literature of the Sages*, Assen-Maastricht 1987,

חובה עלינו להתחיל את הניתוח בכירור פילולוגי וקונטקסטואלי של השם גְּלִיּוֹן, שכן טביעת השם גיליונים בתוספת הרבים יים מושרשת בו. המילה גְּלִיּוֹן מופיעה במשנה וכן גם בתוספתא. כך למשל אנו קוראים במשנה, ידיים ג, ד: 'גְּלִיּוֹן שבספר שמלמעלן ושמלמטן שבתחלה ושבסוף מטמאין את הידים ר"י אומר שבסוף אינו מטמא עד שיעשה לו עמוד'.

במקור זה משמש המונח גיליון בכירור כדי לציין חללים ריקים. חללים ריקים אלה מטמאים את הידיים; ובמילים אחרות, יש להתייחס אליהם כאל מקודשים. זה אמור לגבי השוליים, שמייחסים להם קדושה על אף שדבר אינו כתוב בהם. המקור השני נמצא בתוספתא, ידיים ב, יא (על פי כ"י וינה): 'ד' יהודה או' הגְּלִיּוֹן שבתחילת הספר וכדי הקף כולו מטמא את הידים'.²³ במקור הזה, כמו בקטע הראשון שצוטט לעיל, המילה 'גיליון' מתייחסת לשוליים הלבנים או לרווחים הריקים. הם מטמאים את הידיים ונחשבים מקודשים.

העדויות הספרותיות שצוטטו לעיל מראות כי באותו זמן דנו חכמים בקדושתם של חומרים שעליהם נכתבו כתבי הקודש. חשוב לציין את ההבדל שבין תוכנם של קטעים אלה לבין הקטע הקריטי מתוך המשנה והתוספתא ידיים. בתוספתא שבת אנו מוצאים כי אסור להציל את הגיליונים מן הדלֵקה בשבת, על אף שמזכירים את השם הקדוש; ואילו בכתבים אלה הגְּלִיּוֹן, שהוא אחרי הכול שוליים ללא שום כתב, נושא אופי מקודש.²⁴

pp. 289–292; J. Neusner, 'Describing Tosefta: A Systematic Account', H. Fox, T. Meacham (eds.), *Introducing Tosefta*, New York 1999, pp. 40–71; R. Reichman, 'The Tosefta and its Value for Historical Research: Questioning the Historical Reliability of Case Stories', M. Goodman, Ph. Alexander (eds.), *Rabbinic Texts and the History of Late-Roman Palestine*, Oxford 2010, pp. 117–127, פ' מנדל, 'תוספתא', מ' כהנא ואחרים (עורכים), ספרות חז"ל הארץ ישראלית, מבואות ומחקרים, א, ירושלים תשע"ח, עמ' 109–136.

23 H. Danby, *The blank spaces* – הרברט דנבי ויעקב ניונר מתרגמים שניהם גיליון – ראו H. Danby, *The Mishnah*, Oxford 1987, p. 781; J. Neusner, *The Mishnah. A New Translation*, New Haven 1988, p. 1127. בתנ"ך באה המילה 'גיליון' מ'גל' שפירושו 'התגלה' או 'התחוויר', והיא מקבילה למילה היוונית ἀποκαλύπτω. בסבירות נמוכה יותר אפשר שהשורש הוא 'גלל', כלומר לגלול (מגילה). בישעיהו ח, א גיליון משמעו חומר הדומה ללוח (לוח: Aquilas and Aram) שעליו כותבים. בכך הוא מקביל ליוונית δισφθέρομα. ראו גם ההערות המחכימות של קוליק, סוגה.

24 Sh. Friedman, 'The Holy Scriptures Defile the Hands – Transformation of a Biblical Concept in Rabbinic Theology', M. Brettler, M. Fishbane (eds.), *Minhah*

המונח גיליונים מופיע גם בתוספתא, ידיים ב, יג (על פי כ"י וינה): 'הגיליונין וסיפרי המינין אין מטמאין את הידים סיפרי בן סירא וכל ספרים שנכתבו מיכן ואילך אין מטמאין את הידים'.

יש הברל ניכר בין טקסט זה לבין הטקסטים הקודמים. בעוד שבטקסטים הקודמים המצוטטים מן המשנה ומן התוספתא ידיים גיליון נחשב מקודש, כאן הגיליונים טמאים. בהקשר זה ברור כי משמעות השם גיליונים אינה יכולה להיות 'דפים ריקים', 'רווחים ללא כתב' או 'שוליים', כפי שהיה אפשר להבין לו היה מדובר במונח 'גיליון' ברבים.²⁵ משמעות המונח כאן בתוספתא, ידיים ב, יג נראית קרובה יותר למשמעותו בתוספתא, שבת יג, ה, ושם הדיון כולל אזכורים של שם האל ('אזכרותיהן'), כך שאי אפשר ש'גיליונים' שם מתייחס לדפים הריקים מכל כתוב. וזאת השערנו: בשפת התנאים אין השימוש במילה 'גיליונים' מקרי, הם משתמשים בו במפורש משום שמקורו במונח 'גיליון'. ההתייחסות של התוספתא מבוססת על שינוי סמנטי מ'שוליים' (גיליון), שהם ריקים מכל כתוב, לכתבים חסרי משמעות וחסרי כל תוכן (גיליונים); מונח עברי ידוע, המשמש בפירושו על מנת לתקוף את הספרות האסורה הזאת בתקיפות ככל שאפשר. העורכים של המקור הזה בחרו במונח שהגיע מתוך אוצר המילים שלהם ומן הספרות שלהם: המילה גִּלְיוֹן המופיעה במשנה. מאחר שמונח זה היה מוכר להם, הם יכלו להשתמש בו בקלות. משאימצו להם את המונח, הם חידשו את משמעותו תוך שמירה על מהותו: גיליון שמשמעו 'ריק מכל כתוב' הופך ברבים לגיליונים שפירושו 'ריק מכל תוכן'. כך הם תעתקו (בטרנסליטרציה) לעברית את המונח היווני εὐαγγέλιον שהיה מוכר להם, ועברו מאוונגליון לגיליונים, באמצעות תוספת הרבים 'ים'. אפשר להבין בקלות מדוע בחרו החכמים במעבר זה מן היוונית לעברית על ידי הטבעת המילה גיליונים: הייתה זו דרך יעילה ביותר לתקוף את היהודים-הנוצרים שהתייחסו אל הגיליונים כמקודשים.²⁶

עתה עלינו להבהיר את מובנו של המונח גיליונים. ההסבר ההגייוני ביותר הוא לקרוא את שני המונחים 'גיליונים' ו'סיפרי מינים' כרומזים לספרים יהודיים-נוצריים.

le-Nahum: Biblical and Other Studies Presented to Nahum M. Sarna in Honour of his 70th Birthday, Sheffield 1993, pp. 117–132

25 ראו אלון, היהודים, עמ' 276; קון, גיליונים; אורבך, הסתגרות.

26 T. Murcia, *Jésus dans le Talmud et la littérature rabbinique ancienne*, Turnhout

2014. בעמ' 230–238 מזהה מורסייה את הגיליונים עם הספרות האפוקליפטית. הוא כותב שסיומת הרבים קשורה לריבוי הספרים בקורפוס הזה. נציין שלא זו בלבד שהשערתו לא מבוססת כלל ועיקר, אלא שהחיבור הזה שרירותי לגמרי.

ספרי המינים יהיו אז כתבי היהודים-הנוצרים המכילים פסוקים מן התנ"ך, ואילו גיליונים יתייחסו לספרי הבשורות.²⁷

גישה זו יש למצוא גם בפרשנויות של התוספתא מאת שאול ליברמן, שבהן הוא מסביר כי המילה גיליונים קשורה לאוון גיליונות, ובמילים אחרות εὐαγγέλιον

27 בהקשר ההיסטורי של התוספתא נכון יותר לדבר על יהודים-נוצרים מאשר על נוצרים, שכן סביר יותר כי התנאים דיברו לפני קהל פוטנציאלי של בני דתם מאשר לפני נוצרים ממוצא פגאני. מה שמחזק זאת הוא דבריו של רבי טרפון: 'שעובדי ע"ז אין מכירין אותו וכופרין בו, והללו מכירין אותו וכופרין בו, ועליהן אמ' הכתו' ואחר הדלת והמזוזה שמת זכונך וגו'. הוא מבחין הבחנה ברורה בין עובדי אלילים לבין יהודים-נוצרים, והיה מעדיף למצוא מקלט בבית עובדי אלילים מאשר בקרב יהודים-נוצרים. ראשית, היהודים-הנוצרים הם סכנה של ממש לעולם היהודי (מנקודת ראותם של התנאים); שנית, קשה לזהותם מאחר שהם דומים ליהודים אחרים, דבר המחמיר את הבעיה. על כך ראו את הדיון במאמרי D. Jaffé, 'The Virgin Birth of Jesus in the Talmudic Context: A Philological and Historical Analysis', *Laval théologique et philosophique* 68 (2012), pp. 577–592; 'Les relations entre les Sages et les judéo-chrétiens durant l'époque de la Mishna: R. Eliézer ben Hyrcanus et Jacob le Min, disciple de Jésus de Nazareth', S. Trigano (ed.), *Le christianisme au miroir du judaïsme, Pardès* 35 (2003), pp. 57–77; 'La recomposition de la société juive après 70. Normativité et déviance: le cas des judéo-chrétiens et des *amei-ha-aretz*', J.-M. Chouraqui, G. Dorival, C. Zytnicki (eds.), *Enjeux d'histoire, jeux de mémoire. Les usages du passé juif*, Paris 2006, pp. 263–274

מעניין כי משפט דומה לזה של רבי טרפון מופיע בחיבור הסורי *Disdascalia Apostolorum*: 'אשר לכופרים... לא זו בלבד שאינם משבחים את אלוהים, אלא שהם אפילו מנאצים אותו. לפיכך עובדי אלילים נשפטים על כך שאינם יודעים [אותו] ואילו הכופרים [נאשמים] בכך שהם מתייצבים נגד אלוהים'. ראו: *The Disdascalia Apostolorum in Syriac*, I: Chapters I-X, edited and translated by A. Vööbus [CSCO 402, *Scriptores Syri* 176], Leuven 1979, vol. I, p. 225–226 (Syriac text); vol. 3, p. 208 (English translation). הרעיון כי רבי טרפון מדבר אל יהודים-נוצרים וכי הגיליונים מתייחסים לספרי הבשורות (או לקטעים מתוכם) עולה מתוך דבריו של בויארין, גבולות, עמ' 57–58: 'We learn from this passage that *there are Jews* who have the same books "we" do *and even the same practices*, such as placing the mezuzah on the door-post, *but because they have a different doctrine of God*, they are heretics, *minim*, and completely beyond the pale of Judaism so far so that Bibles are to be burnt, together with the "simulacra" of divine names within them' (ההדגשות שלי, ד"י). לבסוף, מקובלת הטענה של שוורץ, הספר, עמ' 9, כי הפסוקים בישיעהו סז, ח ובהילים קלט, כא-כב משמשים רקע לפולמוס נגד יהודים-נוצרים. ראו גם J. Schwartz and P. J. Tomson, 'When Rabbi Eliezer was Arrested for Heresy', *Jewish Studies Internet Journal* 10 (2012), pp. 145–181, <http://www.biu.ac.il/js/JSIJ/10-2012/SchwartzandTomson.pdf>.

(אוונגליון), כלומר ספרי הבשורות.²⁸ ליברמן מתייחס לגרסה המקבילה בתלמוד הבבלי, שבת קטז ע"א, שם יש להבין את גיליונים כאוון גיליון או עוון גיליון (רבי מאיר הוה קרי ליה אוון גליון, רי יוחנן הוה קרי ליה עוון גליון).

משפט זה אינו מופיע בגרסאות המודפסות של התלמוד הבבלי, בגלל צנזורה נוצרית בימי הביניים. נקודה אחת שאפשר כבר להרגיש היא כי אמירה זו מורכבת מפרשנות קקופמיסטית (משחירה ומלעיגה) של המונח גיליונים. המילה מצטיירת כמו עיוות של המונח היווני εὐαγγέλιον משועתק בשני חיבורי מילים אוון גליון או עוון גליון. רש"י בפרשנותו לקטע זה מציין כי המונחים מתייחסים לספר המינים, שרבי מאיר קורא לו בשם 'אוון גליון' משום שהם [הנוצרים] קראו להם 'אוונגיל"א'.²⁹ נראה כי רש"י מתעתק את המילה הצרפתית évangile לעברית באופן שבו הגו אותה דוברי הצרפתית בימי הביניים. לאור זאת, ההסתברות גבוהה שהמונח euangile קשור ישירות לספרי הבשורות.

בתנ"ך יכול השם 'אוון' או 'אוון' לבטא רשע, עוולה, כזב, עלכון, אסון, עונש, אי-צדק, מרמה וכן עבודת אלילים. המונח 'עוון' מציין 'עוול', אך גם עבירה, אשמה שנגרמה על ידי עבירה, עונש כתוצאה של חטא, ופשע.³⁰ ככל שמדובר בספרות חז"ל המונח 'אוון' מציין חפץ חלול או ריק, אך יש לו גם מובן של שקר ויהירות. אשר ל'עוון' מונח זה מבטא את הרעיון של משגה ואפילו של סטייה.³¹

28 ראו את ביאורו של שאול ליברמן על אתר (עמ' 58) שכותב: 'the book of Christians' ותוספתא כפשוטה, מועד, חלק ג, עמ' 206-207.

29 המונח מופיע גם בגרסאות המודפסות. ראו דקדוקי סופרים על שבת עמ' 260 הערה ס. המילה euangila מופיעה בצורות שונות בכתבי היד הבאים: בכ"י עברי 324, לשעבר סורבון 220, אנו מוצאים 'אוון גליון' עם מחיקה. בכ"י 2087 מספריית פרמה (Catalogue De-Rossi 1324) הציון הוא 'אוונילוש'; בכ"י 138 Ebraico של הוותיקן (לשעבר Palatin) אנו קוראים 'איוונגילאש'; בכ"י Oriental 5975 של המוזאון הבריטי בלונדון, בכ"י Ms. 1621 Elkan N. Adler של ספריית הסמינר היהודי התאולוגי בניו יורק, וכן במהדורות וילנה של תלמוד הבבלי ובמהדורות סונסינו אנו מוצאים 'אוונגילא'. ראו D. S. Blondheim, J. Darmesteter, *Les gloses françaises dans les commentaires talmudiques de Raschi*, Paris 1929, p. 62 no. 454

30 ראו L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, New York / Leiden 1994, vol. I, p. 309-315 art. 'awen'. A. Luc, art. 'awon', ibid, vol. III, p. 351; המילון האנציקלופדי של המקרא, תל אביב 1998, עמ' 868; *The Brown-Driver-Briggs Hebrew on English Lexicon*, Boston 1999, pp. 730-731, 19-20; יש לציין שבהושע ד, טו; ה, ח; י, ה המילים 'בית אוון' מתייחסות לבית אל ומשמעותן בית רשע.

31 ראו ערוך השלם, כרך א, עמ' 45 אשר מציג את 'אוון' אך ורק כתחילית של השילוב 'אוון גליון', וכן M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and*

לפי קו פרשנות זה, אפשר לקרוא כך את הקטע בתוספתא, שבת יג, ה: 'את ספרי הבשורות (הגיליונים) ואת ספרי המינים אין מצילים מפני הדלֵקה'. קריאה חדשה זו מאמצת את הפירוש שאפשר למצוא בקטע של מסכת שבת בתלמוד הבבלי, הקובע בבירור את הקשר בין הגיליונים לבין ספרי הבשורות. יש לציין כי חוקרים רבים זיהו את הקשר בין שני הקטעים (התוספתא והתלמוד הבבלי) והעירו עליו,³² אף שלא כולם מסכימים בעניין זה.³³ יש, למשל, שסברו כי זיהוי זה מבוסס על הפרשנות המצויה בתלמוד הבבלי, ואילו התוספתא אינה קושרת קשר ישיר ומפורש בין גיליון ל'אוונגליונים'.³⁴ עם זאת, כפי שציין שוורץ בצדק, הבנת לשון התוספתא בהתבסס על ההסבר בתלמוד הבבלי היא שיטת פרשנות תקפה ומקובלת. זאת ועוד, היעדר היוונית בתוספתא אינו שולל בשום אופן את הזיהוי של גיליונים באוונגליונים. וכפי שכבר צוין, הפסוקים בישיעהו סה, ח ובתהילים קלט, כא-כב המצוטטים בתוספתא מתיישרים עם הקשר של פולמוס עם יהודים-נוצרים.³⁵ ולבסוף,

Yerushalmi, and the Midrashic Literature, London 1903, pp. 27, 1053

32 אלכסנדר, היפרדות. G. F. Moore, 'The Definition of the Jewish Canon and the Repudiation of Christian Scriptures', idem (ed.), *Essays in Modern Theology and Related Subjects*, New York 1911, pp. 115–141 (= S. Z. Leiman (ed.), *The Canon and Masorah of the Hebrew Bible*, New York 1974, pp. 115–141); L. Ginzberg, 'Some Observations on the Attitude of the Synagogue towards the Apocalyptic-Eschatological Writings', *Journal of Biblical Literature* 41 (1922), p. 115–136 (= J. B. Agus (ed.), *Judaism and Christianity Selected Accounts 1892–1962*, New York 1973, p. 115–136; S. Z. Leiman (ed.), *The Canon and Masorah of the Hebrew Bible*, pp. 142–163); M. Goldstein, *Jesus in Jewish Tradition*, New York 1950, pp. 72–74; S. Z. Leiman, *The Canonization of Hebrew Scripture: The Talmudic and Midrashic Evidence*, Hamden 1976, p. 190 note 511; L. H. Schiffman, *Who Was a Jew? Rabbinic and Halakhic Perspectives on the Jewish-Christian Schism*, New Jersey/Hoboken 1985, p. 62; J. T. Sanders, *Schismatics, Sectarians, Dissidents, Deviants. The First One Hundred Years of Jewish-Christian Relations*, London 1993, pp. 64–65; See the stimulating discussion by S. Katz, 'Issues in the Separation of Judaism and Christianity after 70 C.E.: A Reconsideration', *Journal of Biblical Literature* 103 (1984), p. 53–63; idem, 'The Rabbinic Response to Christianity', idem (ed.), *The Cambridge History of Judaism*, vol. 4, *The Late Roman – Rabbinic Period*, Cambridge 2006, pp. 278–279

33 ראו קון, גיליונים, עמ' 34–35; אורבך, הסתגרות, עמ' 290–291; שרמר, אחים, עמ' 85.

34 ראו למשל שרמר, שם, עמ' 56–85.

35 ראו שוורץ, הספר, עמ' 9; קוליק, סוגה, עמ' 543: 'We could suggest that, just as it does in the Talmud, so in the *Tosefta* the word [gilyonim D. J.] may refer to Christian

שלמה פינס הראה כי המונח הסורי *gilyane*, שהוא המקבילה המדויקת של גיליונים בתוספתא, מתייחס אף הוא לספרי הבשורות. פינס אף הצביע על מובן אחר של המונח הסורי שמשמעו 'אפוקליפסה'.³⁶

מקור נוסף מחזק את הקריאה של גיליונים בתוספתא כהתייחסות לספרי הבשורות וכחלק מן המאבק נגד יהודים-נוצרים. הוא נמצא בדיון בתוספתא שבת יג, ד. המקור עוסק שם בסוגי החומרים או הצבעים שאפשר להשתמש בהם לכתובת כתבי קודש ואפשר להציילם אך דינם להיגנו. וזה נוסחו (על פי כ"י וינה):³⁷

הברכות אע"פ שיש בהן מאותות השם ומענינות הרבה שכתורה אין מצילין אותן אבל גונזין נשרפין במקומן מכן אמרו כותבי ברכות כשורפי תורה ומעשה באחד שהיה כותב ברכות ואמרו עליו לפני ר' ישמעאל והלך ר' ישמעאל לבודקו כשהיה עולה בסולם הרגיש בו נטל טומוס של ברכות ונתנו לתוך ספל של מים כלשון הזה אמ' לו ר' ישמעאל קשה עונש האחרון יותר מן הראשון

אין זו משימה קלה לזהות מהן הברכות שטקסט זה מתייחס אליהן. בשלב זה כל שבידינו לעשות הוא להבחין בגישתם התקיפה והגזעמת של העורכים כלפיהן. כפי שציין שוורץ, אין זה עולה על הדעת כי הן היו תפילות או ברכות מן התפילה היהודית, שכן במקרה זה אין להבין את הנימה הנסערת של עורכי התוספתא. ליברמן

books, and specifically to the Gospels'. W. Bacher, 'Le mot 'minim' dans le Talmud .désigne-t-il quelquefois les chrétiens?', *Revue des études juives* 38 (1899), pp. 38–46
 בכר מעיר בעמ' 39–40: 'כל שהיה עליו לעשות היה לפתוח מהדורה ישנה של התלמוד או את קובץ הגרסאות של רבינוביץ' (דקדוקי סופרים ז, 260) כדי ללמוד כי במסכת שבת קטז ע"א בתחתית העמוד, מיד לפני הסיפור על אודות רבן גמליאל ואחותו אמא שלום, מצוין המשפט הבא: רבי מאיר הוה קרי ליה אוון גליון, רבי יוחנן הוה קרי ליה עוון גליון. פירוש הדבר כי הדוגלים בבית מדרשו של רבי מאיר (בעקבות רש"י, המונח המצוטט על ידי רבינוביץ': רבי מאיר עצמו) קראו לו "אוון גליון", רבי יוחנן קרא לזה "עון גליון", זה מתייחס בכיורו לספרי הבשורות; רבי מאיר משתמש בנוטריקון כדי ליצור משחק מילים בעברית על ידי חלוקה לשתי מילים, כשהראשונה משמעותה "עוול" או "עבורת אליים". אשר לרבי יוחנן, הוא משתמש במונח "עוון" שפירושו "חטא". מונחים אלה שרבי מאיר ורבי יוחנן משתמשים בהם מתייחסים ללא ספק לגיליונים המצויה בדיון בכרייתא מעט קודם לכן' (ההדגשה שלי, ד"). מתוך הפרשנות הזאת עולה שהשם היווני εὐαγγέλιον הוא עיוות, פרי עטם של חכמי התלמוד, שנועד ליצור פרשנות שלילית.
 36 ש' פינס, 'הערת על תקבולת הקיימת בין מונחים סוריים ובין מונחים של לשון חז"ל', הנ"ל (עורך), ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 205–213.
 37 גרסה מקבילה במסכת סופרים טו, ד (מהדורת מ' הייגר, עמ' 276–277).

הראה כי המונח τóμος (טומוס) שבו משתמשים בתלמוד הבבלי, במסכת שבת קטו ע"ב, או המונח 'תכריך' שמשמשים בו בתלמוד הירושלמי, שבת טז, א (טו ע"ג) מתייחסים ליריעות או לגיליונות תפורים או כרוכים יחד בגליל או בספר.³⁸ אפשר ששוורץ צודק בהנחה כי ספר זה מתייחס לקודקס של כת, ולכן הייתה בו בעיה לחכמים. בהקשר של קטעים אלה של התוספתא, הגיוני לחשוב כי קודקס כיתתי זה השתייך ליהודים-נוצרים, שכן הדבר יסביר את הנעימה הנוזפת של עורכי התוספתא. וזה מביא אותנו שוב לזיהוי בני הכת העומדים במרכז הפולמוס כיהודים-נוצרים.

אל היהודים-הנוצרים מתייחסים *de facto* כאל אויבי חכמי התלמוד.³⁹ מדובר בעניין חיוני בעיני החכמים, וקל להבין זאת, מאחר שספרי הבשורות מרבים לצטט מן התנ"ך. לכן נדרש לקבוע את מעמד קדושתם של הפרגמנטים האלה.⁴⁰ מזווית ראייה זו אנו יכולים להבין בוודאות את כוונתם של התנאים בתוספתא בעניין שם האל (אזכרותיהן). אי לכך עמדתו של רבי טרפון היא הקיצונית ביותר, שכן לגביו אין הבדל בין הטקסט לבין האזכור של שם האל – כולם נידונים לשריפה. את העמדה הזאת יש לראות בהקשר של רצון החכמים לברל בין יהודים לבין יהודים-נוצרים. על פי ההיגיון אנו יכולים להניח כי מטרתן של פסיקות אלה הייתה למנוע תפילות משותפות, שבהן יוכלו לקחת חלק הן יהודים והן יהודים-נוצרים, מאחר שבקריאות ליטורגיות השתמשו בכתבים נוצריים. מרחב פעולתם של החכמים היה ככול הנראה בבתי הכנסת, משום שיהודים-נוצרים לקחו חלק לא

S. Lieberman, *Hellenism in Jewish Palestine. Studies in the Literary Transmission of Beliefs and Manners of Palestine in the I Century B.C.E – IV Century C.E*, New York 1962, p. 206 n. 30; ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, חלק ג, עמ' 206.

ראו שוורץ, הספר, עמ' 11.

אלון, היהודים, עמ' 275-276 שולל את הרעיון שהיה על החכמים לפסוק בעניין תוכנם של כתבים נוצריים. לדעתו שאלת קדושתם של טקסטים אלה לא עלתה בדיוני החכמים מאחר שלא הייתה להם תפוצה נרחבת. למעשה, על אף הנוכחות הגדולה של יהודים-נוצרים בארץ ישראל הרומית והעובדה שהטקסטים האלה היו כתובים ארמית, לדעתו של אלון אין זה עולה על הרעת שרוב ניכר של יהודים יכול היה ליחס קדושה כלשהי לספרים אלה, בייחוד לנוכח ההתקפות החריפות נגד היהודים ונגד היהדות שנכללו בספרות הנוצרית הקדומה. אלון גם טוען כי אין זה ברור שהיהודים-הנוצרים עצמם נתנו לספרות זו מעמד דומה לזה של התנ"ך היהודי. עם זאת אנו יכולים רק להודות בכך שנראה כי הקורפוסים הספרותיים שבידינו מעידים על ההפך. לדעה הפוכה לזו של אלון ראו, M. Goodman, 'Sacred Scripture and "Defiling the Hands"', *Journal of Theological Studies* 41 (1990), pp. 99-107 (esp. pp. 105-106)

מבוטל בפעילות בהם. המטרה הייתה אפוא להרתיע מפני התפילות הללו ומפני השימוש הליטורגי בכתבים אלה בבתי הכנסת.⁴¹

לסיכום: מעמדם של ספרי הבשורה כספרי קודש היה נושא לדיון בעולמם של החכמים במאות השנייה והשלישית. לדעתנו, העובדה שמעמדם של הגיליונים וספרי המינים ככתבי קודש נשלל בצורה החלטית (וכתוצאה מכך היה צריך להוציאם מכלל הספרים המטמאים את הידיים) מבטאת רצון להיאבק בשימוש הלא ראוי בספרים אלה. אם ספרים אלה היו שייכים ליהודים-נוצרים שעדיין חיו בתוך הקהילות היהודיות ומשכו יהודים אחרים לפולחניהם ולאמונותיהם, אזי ברור יותר מאבקם של התנאים נגד השפעות אלו. כפי שאנו רואים, למשל בתוספתא, חולין ב, יט-כ, כב-כד, נדרשו התנאים להילחם בהשפעתם של יהודים-נוצרים, בכוח הריפוי שלהם, בפרשנותם למקרא, ובספריהם הקדושים.⁴² מאחר שכתבים אלה היו מלאים בפסוקים מן המקרא ודמו לספרים יהודיים, נדרשו התנאים לקבוע את קווי הבידול, כך שיוכלו להרחיק טקסטים אלה מקהילותיהם. בסיכומי דבר לא הצליחו התנאים להבין את ההשפעה החזקה ואת כוח המשיכה של יהודים-נוצרים אלה, ומאבקם הסתיים בכישלון.

נספח: החכמים והבשורה על פי מתי

אם אכן הכירו התנאים את הבשורות הנוצריות בנוסחן הקדום, סביר שלא קראו אותן ביוונית אלא בלשונם המקורית, דהיינו בעברית ובארמית. אם כן, השאלה הנושאת היא האם ידוע לנו על נוסח עברי או ארמי קדום של הבשורות הנוצריות? מקרה הבוחן הנבחר הוא הבשורה על פי מתי.

קיומו של מקור עברי לבשורה על פי מתי הוא חלק ממסורת פטריסטית ארוכה. במאה השש עשרה נערכו שתי גרסאות עבריות למתי, בשנת 1537 על ידי סבסטיאן מונסטר (Sebastian Münster) ובשנת 1555 על ידי ז'אן דו טיליי (Jean du Tillet) הבישוף של בְּרִיֶה (Briey). גרסה שנייה זו תורגמה מלטינית על ידי בלשן עברי

⁴¹ M. D. Goulder, *The Evangelists' Calendar*, London 1978; אלכסנדר, היפרדות, עמ' 14.

⁴² התוספתא, חולין ב, יט-כ דנה בהתנהגויות שיש להימנע מהן בקשר עם יהודים-נוצרים, בייחוד משום שספריהם הם 'ספרי קוסמין', ולכך הקשר שלילי כמוכח. אשר לתגובות התנאים לטיפולים הרפואיים של יהודים-נוצרים, ראו את מחקריי יפה, 'יהדות, עמ' 117-235; התלמוד, עמ' 61-81; D. Jaffé, 'Arrested By Minuth: The Jewish-Christians as Represented in Talmudic Aggadah', *Revue biblique* 120 (2013), pp. 441-458

ששמו ז'אן מרסיה (Jean Mercier).⁴³ את עצם יציאתן לאור של שתי הגרסאות המתורגמות יש לייחס לתחיית העניין בשפה העברית של ההבראיסטים במאה השש עשרה.⁴⁴

מן הראוי להדגיש כי מבחינה היסטורית השתייכה כנראה קהילתו של האוונגליסט מתי להמשכה של קהילה שמקורה ב'מקור הלוגיה'. לדברי אולריך לוך, הקהילה של מתי היא יהודית-נוצרית, קמה מתוך פעילותם של תלמידי ישו ושליחיו, שאצלם נשמרה מסורת 'מקור הלוגיה', וחברי הקהילה התיישבו בסוריה לאחר המרד הגדול. לפי הניתוח הזה מקורה של הבשורה על פי מתי בקהילה יהודית-נוצרית, אשר נחשפה ל'כנסייה הגדולה' הפגנית-הנוצרית בעקבות האסון של שנת 70, והמשיכה לשמור על זהותה המקורית.⁴⁵

אנטוני סלְדַרִיני (Anthony J. Saldarini) סבר שקהילתו של מתי הוקמה על ידי יהודים שהאמינו בישו כמשיח וכבן האלוהים. לפי קו מחשבה זה, הקהילה מייצגת מיעוט קטן שהחשיב עצמו יהודי, ושאחרים עדיין זיהו אותו כמשתייך לקהילה היהודית. על אף עימותיה הקשים עם אחרים מן הקהילה היהודית, הקבוצה של מתי הגדירה את עצמה כיהודית לחלוטין. זאת ועוד, מחבר הבשורה על פי מתי ראה עצמו כיהודי המחזיק בפירוש האמיתי לתורה, נאמן לרצון האלוהים שהתגלה באמצעות ישו, והוא הכריז עליו כעל משיח ובן האלוהים. הוא ניסה לקדם את פרשנותו ליהדות כתחליף לפרשנותם של היהודים האחרים, המיישמים את היהדות הפרוטו-רבנית.

43 גרסתו של סכסטאיאן מונסטר הופיעה ב־1537 בבזיליה (*Basiliae*) תחת הכותרת *Evangelium secundum Matthaem in lingua Hebraica, cum versione latina atque succinctis annotationibus*. גרסתו של טיליי הופיעה בפריז ב־1555 תחת הכותרת *Evangelium Matthaei ex Hebraeo fideliter redditum*. היא תורגמה לאנגלית בידי J. Schonfield. הכותרת *An Old Hebrew Text of St. Matthew's Gospel* באדינבורג ב־1927. ראו את המחקר על גרסה זו – G. Howard, 'The Textual Nature of an Old Hebrew – Version of Matthew', *Journal of Biblical Literature* 105 (1986), pp. 49–63. במחקר זה מגיע הווארד למסקנה כי גרסתו של ז'אן דו טיליי איננה הגרסה העברית של מתי שאותה מזכירים אבות הכנסייה. ולבסוף ראו את המחקר המקיף של D. Bernard, *Les disciples juifs de Jésus du Ier siècle à Mahomet. Recherche sur le mouvement ébionite*, Paris 2017, pp. 581–688.

44 W. Horbury, 'The Hebrew Matthew and Hebrew Study', idem (ed.), *Hebrew Study from Ezra to Ben-Yehuda*, Edinburgh 1999, pp. 122–131.

45 U. Luz, 'Matthew the Evangelist: A Jewish Christian at the Crossroads', idem (ed.), *Studies in Matthew*, Grand Rapids 2005, pp. 3–17; S. C. Mimouni, 'Le cas de l'évangile selon Matthieu, un évangile à la croisée des chemins', *Le judéo-christianisme ancien. Essais historiques*, Paris 1998, pp. 108–110.

מתִּי האוונגליסט טען כי לישראל שמור מקום בקרב העמים, אף שמטרתו היא לפתוח את השערים כדי לקבל לתוך עם ישראל את הפגאנים המאמינים בתורה ומקיימים מנהגים יהודיים מסוימים. לסיכום, אפשר לומר כי מבחינת סלדריני יש לראות את הבשורה על פי מתי כחלק מן הפרגמנטציה של היהודים, המאפיינת את המאה הראשונה.⁴⁶

דונלד האגנר (Donald Hagner) בחן מחדש גישה זו, שאותה אפשר להגדיר כסוג של נצרות יהודית, והוא סבר שמדובר בפֶּן יהודי של נצרות. לדבריו, הפולחן המופיע במתי עולה בחשיבותו על זהותו, אף שזהות זו בנויה על האמונה במשיחיותו של ישו. בשונה מסלדריני, המגדיר את הקהילה של מתי ככת, האגנר מעדיף לדבר במונחים של פולחן, ובכך הוא משתמש בטרמינולוגיה שהציע פטרי לואומנן (Petri Luomanen). יש לציין כי חוקרים אלה רואים בבשורה על פי מתי חידוש דתי (religious innovation) ומוסיפים כי הוא תרם רבות לתופעת היפרדות הדרכים (*Parting of the Ways*), כלומר היפרדות הקבוצות היהודיות-הנוצריות מן היהדות החז"לית. לפי האגנר, משנתו של מתי צריכה להיתפס כניתוק מן היהדות, בגלל האמונה המשיחית, ההכרזה האסכטולוגית, המחילה על החטאים הניתנת למשיח שנצלב כמו פושע, ההתמקדות באישיותו של ישו כפרשן מוסמך של התורה, ועירובם של פגאנים בלב הקהילה החדשה.⁴⁷ נציין, בדעה אחת עם וארן קרטנר (Warren Carter), כי שאלת מרכזיותו של המרכיב היהודי או הנוצרי בבשורה על פי מתי נתונה במחלוקת, ויש לבחון אותה מחדש תוך התחשבות בעובדות אחרות, כגון התפקוד הפנימי של השלטון הרומאי.⁴⁸

46 A. J. Saldarini, *Matthew's Christian-Jewish Community*, Chicago-London 1994
וראו את הביקורות על התנהגותו של סלדריני ובייחוד על שאלת הכריסטולוגיה: D. Hare, 'How Jewish is the Gospel of Matthew?', *Catholic Biblical Quarterly* 62 (2000), pp. 264-277

47 P. Luomanen, 'The Sociology of Sectarianism in Matthew: Modelling the Genesis on Early Jewish and Christian Communities', I. Dunderberg, C. Tuckett and K. Syreeni (eds.), *Fair Play. Diversity and Conflicts in Early Christianity: Essays in Honour of Heikki Räisänen*, Leiden 2002, pp. 107-130; D. Hagner, 'Matthew: Apostate, Reformer, Revolutionary', *New Testament Studies* 49 (2003), pp. 193-209; idem, 'Matthew: Christian Judaism or Jewish Christianity', S. McKnight and G. Osborne (eds.), *The Face of New Testament Studies: A Survey of Recent Research*, Grand Rapids 2004, pp. 263-282

48 W. Carter, 'Matthew's: Jewish Christianity, Christian Judaism, or Neither', M. Jackson-McCabe (ed.), *Jewish Christianity Reconsidered*, Minneapolis 2007, pp.

אף שאין בדעתנו להתעכב יתר על המידה על נושא זה, עלינו להדגיש כי קטגוריות הניתוח שמציעים חוקרים אלה הן במידה מסוימת מלאכותיות לחלוטין. הן אומנם יכולות להתקבל מבחינה קונספטואלית, אך לא מן הבחינה ההיסטורית גרידא. כלל בסיסי לפני כל ניסיון של סיווג וקטלוג הוא הצורך למקם כראוי את הפרובלמטיקה מבחינה היסטורית: בתקופה שבה כתב מתי את ספר הבשורה שלו חסרה עדיין תפיסה ברורה ואחידה של ההבחנה בין יהדות חז"ל לנצרות. היהדות של חכמי התלמוד והנצרות האורתודוקסית עדיין לא היו מגובשות בתקופה המוקדמת כל כך של שנות השמונים והתשעים של המאה הראשונה לפנה"ס.⁴⁹

בכל הנוגע למקורו של ספר בשורה זה, כתב אוסביוס איש קיסריה, בציטוט מפייפייאס איש הייראפוליס, כי מתי אסף את ה'לוגיה' של ישו בשפה העברית, ואז כל אחד תרגם ופירש אותם לפי רצונו.⁵⁰ מדובר אפוא בספר בשורה בארמית או אפילו בעברית.⁵¹ עדות זו מקבלת חיזוק מפייפייאס איש לוגדונוס, הטוען כי מתי כתב ספר בשורה בשפה העברית (Ὁ μὲν δὴ Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ

155–179; קרטר מציע סינתזה בין התזות של סלדריני ושל האגנר ומדגיש את הנקודות המשמעותיות ביותר שעליהן הן מבוססות.

F. J. Murphy, 'The Jewishness of Matthew: Another Look', A. J. Avery-Peck, D. J. 49 Harrington and J. Neusner (eds.), *When Judaism and Christianity Began: Essays in Memory of Anthony J. Saldarini*, Leiden 2004, 377–403; בעמ' 377 הוא כותב: 'חוקרים התייחסו לטקסט תוך שימוש בקטגוריות אנליטיות המבוססות על תקופות מאוחרות יותר, כאשר הנצרות והיהדות הפכו להיות שתי דתות נפרדות. אך כאשר נכתב מתי, לא הייתה הבחנה זו ברורה' (תרגום שלי, ד").

50 ראו אוסביוס, ההיסטוריה הכנסייתית ג, ו, 24. טו, לט, 24; אירנאוס, נגד הכפירות ג, א, 1, עמ' 277; J. Kürzinger, 'Irenäus und sein Zeugnis zur Sprache des Matthäusevangeliums', *New Testament Studies* 10 (1963), pp. 108–115; idem, 'Die Aussage des Papias von Hierapolis zur literarischen Form des Markusevangeliums', *Biblische Zeitschrift* 21 (1977), pp. 245–264; idem, 'Papias von Hierapolis: Zu Titel und Art Seines Werkes', *Biblische Zeitschrift* 23 (1979), pp. 172–186; idem, *Papias von Hierapolis und die Evangelien des Neuen Testaments*, Regensburg, 1983, pp. 172–186. המסקנה שאליה הגיע קורצינגר מתייחסת רק לכתיבה של מתי ולא ללשון שבו נכתב הספר. אך קשה להשתכנע מגישה זו. הטיעון של קורצינגר מבוסס על ההנחה שלפיה השתמש פפיאס איש הייראפוליס בטרמינולוגיה רטורית קדומה, אלא שהנחה זו מייחסת לו השכלה רחבה יותר מזו שיכלה להיות לו בפועל. אוסביוס עצמו הרי מתאר את פפיאס כאדם שאין לו חוכמה רבה (ההיסטוריה הכנסייתית ג, לט, 13).

51 הווארד, בשורה, עמ' 155–156, דוחה את הטיעון כי העברית לא הייתה עוד בשימוש בזמנו של ישו ומציינ את מגילות ים המלח ואת המספר הגדול של הטקסטים העבריים הכלולים בהן. לכן מעריך הווארד כי מתי המקורי נכתב קרוב לוודאי בעברית ולא בארמית.

הוא הראשון מבין ספרי הבשורה הסינופטיים. (ιδία αὐτῶν διαλέκτω) במהלך שהותו אצל העברים. זאת ועוד, ספר בשורה זה בפרשנותו של אוריגנס למתי הוא גם מציין כי קיים ספר בשורה על פי מתי בעברית:

כפי שנודע לי מתוך המסורת בנושא ארבעת ספרי הבשורה, שהם גם היחידים הבלתי מעוררים בכנסיית האלוהים שמתחת לשמים, קודם לכול נכתב ספר הבשורה על פי מתי, שהיה תחילה פובליקני ואחר כך שליה של ישו הנוצרי: הוא ציווה אותו למאמינים הבאים מן היהדות וכתב אותו בשפה העברית (γράμμασιν Ἑβραϊχοῖς).⁵²

אפיפאניוס איש סלאמיס (פנריון, כט, 9, 4) מציין כי הנזוראים (Ναζωραῖος) מכירים רק את ספר הבשורה לפי מתי הכתוב עברית, ולכן הם משתמשים בליטורגיה שלהם בבשורה הזאת, שנשמרה באותיות עבריות, כפי שנכתבה במקור. אלברטוס קליין (Albertus. F. J. Klijn) מעריך כי הבשורה על פי מתי בעברית לא הייתה ברשותו של אפיפאניוס, שכן הוא לא ידע אם היא כוללת את הגנאלוגיות אם לאו. מכך הוא מסיק כי אפשר שאפיפאניוס התייחס לספר בשורה גנוז.⁵³ הוא סבור כי הייתה הסכמה רחבה למדי בין המחברים הנוצרים המוקדמים, שספר הבשורה הקנוני של מתי נכתב בעברית או בארמית בלב קהילה יהודית-נוצרית ששפתה שמית.⁵⁴ אלין פורקיה (Aline Pourkier) מציעה כי אפיפאניוס אכן התייחס לספר הבשורה הקנוני על פי מתי דווקא, שכן פפיאס, אירנאוס, אוריגנס ואוסביוס הפיצו את הרעיון כי שפתו המקורית הייתה עברית. היא מסבירה את עניין הגנאלוגיות של ישו בעובדה כי אפיפאניוס – בודעו כי האביונים הסירו את הגנאלוגיות מן הבשורה על פי מתי⁵⁵ – תהה אם הנזוראים לא עשו כך אף הם.⁵⁶ חוקרים אחרים,

52 אוריגנס, פרשנות למתי א המצוטט על ידי אוסביוס מקיסריה בהיסטוריה הכנסייתית, ו, כה, 4 (התרגום שלי, ד"י).

53 A. F. J. Klijn, 'Patristic Evidence for Jewish Christian and Aramaic Gospel Tradition', E. Best and R. McL. Wilson (eds.), *Text and Interpretation. Studies in the New Testament presented to Matthew Black*, Cambridge 1979, pp. 169–177 (esp. p. 175)

54 A. F. J. Klijn, *Jewish-Christian Gospel Tradition. Supplements to Vigiliae Christianae* 54, Leiden 1992, p. 26. נציין עוד כי הירונימוס מתייחס לבשורה על פי מתי בעברית כפי שהוא מציין גם בשורה של העברים. זאת ועוד, קשה להבחין בין שני הקורפוסים האלה אצל הירונימוס. בעניין זה ראו הווארד, בשורה, עמ' 158–159.

55 אפיפאניוס איש סלאמיס, פנריון, ל, 14, 3.

56 A. Pourkier, *L'hérésiologie chez Épiphané de Salamine*, Paris 1992, p. 473

כגון ויליאם דייוויס (William D. Davies) ודייוויד אליסון (David Allison), הגיעו למסקנה כי יש לתת אמון בעדותו של פפיאס שמקורו של ספר הבשורה הראשון הוא יהודי, וכי נכתב בסביבה שרויה בתרבות כפולה – שמית והלניסטית.⁵⁷ מכל מקום, כבר בעבר לא הייתה ידועה זהותו של מתרגם הספר ליוונית. נראה אפוא כי ספר הבשורה על פי מתי הוא שכתוב או שחזור של המקור העברי או הארמי, שנוספו לו תוספות.

אפשר לסכם אפוא כי ספר הבשורה על פי מתי מבוסס על אסופה ראשונית בשפה העברית או הארמית, שאף היא בנויה בוודאי על 'מקור הלוגיה', ואחר כך תורגמה ליוונית.⁵⁸

פרנסואה בלנשטייר (François Blanchetière) מעריך כי חיבורו של ספר הבשורה על פי מתי הוא תוצר של כמה שלבים עוקבים המאששים את המסורות שעליהן דיווחו פפיאס ואירנאוס: החיבור הראשון נכתב בארמית לצרכי קהילתו של מתי שהייתה עדיין קשורה מאוד לעולם היהודי, ואחריו היה עיצוב נוסף ועיבוד מחדש, כתוב ביוונית, בתוך סביבה שהייתה פתוחה יותר למגמות אוניברסליות.⁵⁹ קטע מתוך נגד הכפירות (א, 26, 2) של אירנאוס איש לוגדונום יכול להיחשב כחוליה נוספת בבשורה על פי מתי. בקטע זה הוא מקדיש הערה לאביונים במילים הבאות:

אלה הקרויים אביונים מודים בכך כי העולם נברא על ידי האלוהים האמתי, אך בכל הנוגע לאדונו דעותיהם כדעת קרינטוס וקרפוקרטס. הם משתמשים אך ורק בבשורה על פי מתי, דוחים את השליה פאולוס שאותו הם מאשימים בכפירה בתורה. הם מקפידים לפרש את הנבואות בדקדקנות יתר. הם מלים את בניהם וממשיכים לקיים את מנהגי הדין ואת חיי היומיום היהודיים ומרחיקים לכת עד כדי הערצה לירושלים כבית האלוהים.⁶⁰

W. D. Davies, D. Allison, *A Critical and Exegetical Commentary of the Gospel according to Matthew*, Edinburgh 1988–1996, pp. 7–58

R. M. Grant, *Introduction historique au Nouveau Testament*, Paris 1969, pp. 99–100; 58

C. H. Schelkle, *Introduction au Nouveau Testament*, Paris 1965, pp. 49–50; A.

.Lindemann, *Guide pour l'étude du Nouveau Testament*, Genève 1999, pp. 356–359

חיבורים אלה שוללים, כך נראה, את קיומו של מקור עברי לבשורה על פי מתי, אף כי הם רואים במתי יהודי מלידה הבקי בתורה ולא יהודי-נוצרי המקפיד על שמירת המסורת.

F. Blanchetière, *Enquête sur les racines juives du mouvement chrétien (30–135)*, 59 Paris 2001, pp. 101–102

60 אירנאוס, נגד הכפירות, א, 26, 2, עמ' 117 (התרגום שלי, ד").

נדגיש מיד כי להערה זו חשיבות מיוחדת: זוהי העדות העתיקה ביותר שהשתמרה על כפירתם של האביונים, והייתה לה השפעה רבה על המסורת המאוחרת יותר. קטע זה, החשוב ביותר מהיבט אחד, מצביע על מרכיב עקרוני לנושא שלנו, והוא השימוש הבלעדי בבשורה על פי מתי. אם מידע זה אמין מבחינה היסטורית הרי לפנינו טקסט המשקף את אחד ממאפייני היהדות הנוצרית במאה השנייה.⁶¹ האם אפשר לשער שהתנאים הכירו במידה כזאת או אחרת את הבשורה על פי מתי לפי המקור הקדום שלה? האם אפשר לשער שהשימוש במונח 'אוונגליון' מעיד על ידע כלשהו של הקורפוס של מתי או כמה מהפרגמנטים שלו? אחד הקשיים העומדים לפנינו הוא בעיית התיארוך של ההיגדים התלמודיים. כל הקבלה או השוואה של המקורות למטרה היסטורית מתנגשת בקשיים רבים. לעומת זאת, לאור כל הנאמר, קשה שלא להשיב בחיוב לשאלות האלה.

61 ראו על כך את מאמרי, D. Jaffé, 'Les Sages du Talmud et l'Évangile selon Matthieu. Dans quelle mesure l'Évangile selon Matthieu était-il connu des Tannaïm?', *Revue de l'histoire des religions* 226 (2009), pp. 583–611

המקורות

- Irénée de Lyon, *Contre les hérésies. Dénonciation et réfutation* = נגד הכפירות
de la gnose au nom menteur (Traduction: A. Rousseau), Paris 1984
- Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, vol. I, = ההיסטוריה הכנסייתית =
 Paris 1952, SC 31; vol. II, Paris 1955, SC 41; vol III, Paris, 1958, SC 55; vol. IV,
 Paris, 1960, SC 73

רשימת הקיצורים

- E. E. Urbach, 'Self-Isolation or Self-Affirmation in Judaism in the =
 אורבך, הסתגרות =
 First Three Centuries: Theory and Practice', A. Baumgarten, E. P. Sanders, A.
 Mendelson (eds.), *Jewish and Christian Self Definition: Aspects of Judaism in the
 Graeco-Roman Period*, Philadelphia/London 1981, vol. I, pp. 269–298; 413–417
- G. Alon, *The Jews in Their Land in the Talmudic Age, 70–640 C.E.* = היהודים =
 אלון,
 Cambridge 1989
- P. S. Alexander, 'The Parting of the Ways from the Perspective of =
 אלכסנדר, היפרדות =
 Rabbinic Judaism', J. D. G. Dunn (ed.), *Jews and Christians: The Parting of the
 Ways A.D 70 to 135*, Tübingen 1992, pp. 11–25
- P. Bobichon, *Justin Martyr, Dialogue avec Tryphon*, Fribourg 2003, =
 בוביטיוס, יוסטינוס =
 vol. I, II
- D. Boyarin, *Border Lines: The Partition of Judaeo-Christianity*, =
 בויראין, גבולות =
 Philadelphia 2004
- G. Howard, *The Gospel of Matthew according to a Primitive Hebrew =
 הווארד, בשורה =
 Text*, Macon 1987
- D. Jaffé, *Le judaïsme et l'avènement du christianisme. Orthodoxie et =
 יפה, יהדות =
 hétérodoxie dans la littérature talmudique*, Paris 2005
- D. Jaffé, *Le Talmud et les origines juives du christianisme. Jésus, Paul =
 יפה, התלמוד =
 et les judéo-chrétiens dans la littérature talmudique*, Paris 2007
- ליברמן, תוספתא כפשוטה = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ירושלים 1995–1992
- H. Koester, *Ancient Christian Gospels: Their History and Development*, =
 קואסטר, בשורות =
 London 1990
- A. Kulik, 'Genre without a Name: Was There a Hebrew Term for =
 קוליק, סוגה =
 "Apocalypse"?' , *Journal for the Study of Judaism* 40 (2009), pp. 540–550
- K. G. Kuhn, 'Giljonim und Sifre Minim', W. Eltester (ed.), *Judentum, =
 קון, גיליונים =
 Urchristentum, Kirche. Festschrift für Joachim Jeremias*, Berlin 1960, pp. 24–61
- H. Von Campenhausen, *The Formation of the Christian Bible*, =
 קמפנהאוזן, התהוות =
 Philadelphia 1972
- J. Schwartz, 'The Book's the Thing: Roll versus Codex and the Marketing =
 שוורץ, הספר =
 of Judaism and Christianity', *Jerusalem and Eretz-Israel* 8–9 (2013), pp. 5–16

A. Schremer, *Brothers Estranged: Heresy, Christianity, and Jewish Identity* = שרמר, אחים
in Late Antiquity, Oxford 2010